

آسیب‌شناسی خانواده‌های مذهبی در تربیت فرزندان

معصومه روستایی^۱

چکیده

از آنجاکه تربیت، گاهی به لحاظ عدم رویکرد و توجه عمیق به آن، دچار آسیب و آفت شده، آسیب‌شناسی تربیت دینی با کشف و تحلیل انحرافات فکری و رفتاری متولیان تربیت یعنی خانواده مذهبی بس ضروری به نظر می‌آید که استفاده از روش تربیت مستقیم، تناقض در گفتار و رفتار، عدم توجه به شرایط زمان همچنین عدم آگاهی به تعلیمات دینی، می‌تواند مخاطره‌انگیز باشد، زیرا اسلام مکتبی تربیتی است که هر چه در آن آمده به‌نوعی با تزکیه و تربیت انسان ارتباط دارد. نگرش اسلام به تربیت فرزندان مبتنی بر واقعیت است که از نگاهی واقع‌بینانه و تصویری کامل از ابعاد وجودی زندگی آدمی است به‌گونه‌ای که نه از ویژگی‌های مثبت آن غفلت شده و نه خصوصیات منفی آن نادیده گرفته شده است، شناخت عوامل آسیب‌زا در تربیت دینی از مهم‌ترین مباحث تربیتی است که تعیین‌کننده ضوابط و هنجارهای حاکم بر فرایند تربیتی است. آنچه فرزند را از دین و آیین خود خارج می‌سازد و متأسفانه بسیاری از مربیان و خانواده‌ها از آن غافل‌اند و در طول تاریخ ضربه‌های زیادی از این ناحیه متوجه فرزندان کرده، نشناختن آسیب‌ها و آفت‌های تربیتی است؛ لذا هدف از این پژوهش آگاهی از آثار تربیتی خانواده‌های مذهبی و بیان آسیب‌های تربیتی و شناخت راهکارهای مؤثر اسلامی برای خانواده‌های مذهبی است. پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیلی، توصیفی - اسنادی، کتابخانه‌ای نگارش شده است.

کلیدواژه: آسیب‌شناسی، تربیت، خانواده، فرزندان

^۱ هفتم پاره وقت، حوزه علمیه فاطمیه (سلام الله علیها) پاکدشت

مقدمه

پیشرفت، توسعه، کمال و پویایی جوامع مرهون نیروهای تربیت‌شده آن جوامع است. صلاح و سلامت نسل‌های متوالی جوامع با برنامه‌های تربیتی تحقق می‌پذیرد. انسان‌ها در صورتی به افراد مفید و مؤثر تبدیل می‌گردند که فرایند تربیتی درستی را پشت سر بگذارند و والدین و خانواده‌ها از مجموع دستورات دینی و علوم تربیتی، در تربیت به‌خوبی استفاده کنند و این امر مسلماً در تحقق ارمان‌خواهی خانواده‌ای دینی نقش اساسی دارد؛ زیرا با دانش تربیتی و فنون منحصر به فردش ما شاهد آن خانواده خواهیم شد. در گذشته شاهد تلاش بسیاری از دست‌اندرکاران و صاحب‌نظران در عرصه تحقیق بوده‌ایم که کوشیده‌اند تا حدودی به مسئله آسیب‌شناسی خانواده‌های مذهبی در تربیت فرزندان خود راهکار ارائه دهند از جمله کتاب‌هایی که در این زمینه به چاپ رسیده است اشاره کرد: نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، باقری، خسرو، ۱۳۹۸. ایشان با نگاه اجمالی به مساله آسیب‌ها و بیشتر در مورد آثار و فواید تربیتی در اسلام مورد تاکید قرار داده، و گذرا بودن بحث مودر تاکید در این باره کار تحقیق حاضر را پررنگ می‌کند..

با هجمه روزافزون در فضای سیاسی و مجازی دنیا و عدم اطلاع دقیق از این آسیب‌ها قلم را برای نگارش چنین موضوعات مهمی خالی گذاشته شده و درعین حال نیاز بسیار زیادی دارد برای مطلع کردن خانواده‌ها، خصوصاً والدین است. آمارهای نگران‌کننده آسیب‌ها و انحرافات اجتماعی، حساسیت همه را برانگیخته و آنان را با این فکر فروبرده است که چه کاری باید انجام دهند. این آسیب‌ها می‌تواند عوامل و منشأهای گوناگون داشته باشد. باتوجه به اهمیت والدین و تأثیر عمیق آنان بر متربی؛ بنابراین، با این سؤال مهم روبرو هستیم که آسیب‌های تربیتی خانواده‌های مذهبی در تربیت فرزندان چیست؟ لذا هدف این پژوهش شناسایی آسیب‌های تربیتی خانواده‌ها و درک از اهمیت خانواده در اسلام و اطلاع‌رسانی درباره آثار آن است، زیرا بااطلاع دقیق و به‌موقع از این آسیب‌ها می‌توانیم از بروز پیامدهای خطرناک آن برای اجتماع و جامعه اسلامی و حتی خانواده‌ها جلوگیری کنیم.

۱- مفهوم شناسی

در این بخش به مهم‌ترین واژه‌های تحقیق پرداخته می‌شود.

۱-۱ والدین؛ والدین مثنی ولد یعنی پدر است و برای اعلی آنها به کار برده شده است به معنای پدر و مادر و سکان داران تربیت و رشد کودک می‌باشد.^۱ کلمه والدین در معنای عرفی و لغوی او تفاوتی نیست و هر دو در رابطه با والیان امر ولادت و تربیت است و لذا در این مورد خاصه در موضوع پدر و مادر است و به‌صورت عام به امام واجب‌الاطاعت نیز گفته می‌شود.

۱-۲ تربیت؛ تربیت در لغت از ماده «ربا» به معنی «زاد و نما» افزایش یافت، نمو کرد، گرفته شده است.^۲ در لسان العرب، می‌نویسد: «ربا الشیء یربو ربواً و رباءً. ای زاد و نما»^۳ هم‌چنین تربیت از کلمه «رب» به معنی مالک، سید و مربی اشتقاق می‌یابد و این‌گونه معنی می‌شود: انجام وظیفه کردن به شیوه نیکو و پسندیده.^۴ معنای عرفی او نیز می‌توان این‌گونه تعریف کرد: تربیت عبارت است از انتخاب رفتار و گفتار مناسب، ایجاد شرایط و عوامل لازم و کمک به شخص مورد تربیت، تا بتواند استعدادهای نهفته‌اش را در تمام ابعاد وجودی خویش به‌طور هماهنگ پرورش داده و شکوفا سازد و به‌سوی هدف و کمال مطلوب، به تدریج حرکت کند.

۱-۳ خانواده؛ خانواده اولین نهاد اجتماعی و کوچک‌ترین واحد تشکیل دهنده جامعه است و شامل پدر و مادر و فرزندان می‌شود. ساختار گسترده، ساختار گسترده محدود و ساختار هسته‌ای، سه ساختاری است که در جوامع اسلامی از صدر اسلام تا جهان امروز، همچون دیگر جوامع، ملاحظه می‌شده است. صرف‌نظر از ساختار خانواده، معمولاً هر خانواده از سه نسل تشکیل می‌شود که در کنار هم زندگی می‌کنند؛ نسل اول پدر بزرگ و مادر بزرگ‌ها، نسل دوم پدر و مادر، و نسل نسوم فرزندان را تشکیل می‌دهد. هر کدام از این نسل‌ها وظایفی را بر عهده دارند.

۱. دهخدا، لغت نامه، ج ۸، ص ۹۶۶۳

۲. فیومی، ص ۲۱۷، طریحی، مجمع البحرین، ج ۲، ص ۱۳۸-۱۳۹

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۰۴

۴. نجفی، کتاب شناسی، ج ۶، ص ۲۴۱

خانواده با ازدواج یک مرد و زن تشکیل می‌شود که دارای اهدافی است ولی هدف اصلی آن در جوامع اسلامی بقای نسل و به دنیا آوردن فرزندان است.^۱

۱-۴ آسیب؛ عبارت است از هرگونه تغییر در یک چیز، اغلب یک جسم فیزیکی، که آن را از حالت اولیه خود دور می‌کند. به‌طور کلی آسیب را می‌توان «تغییرات ایجاد شده در یک مجموعه که بر عملکرد فعلی یا آینده آن تأثیر منفی می‌گذارد» تعریف کرد.^۲ آسیب لزوماً به معنای از بین رفتن کامل عملکرد مجموعه نیست، بلکه به این معنی است که سیستم دیگر به روش مطلوب خود کار نمی‌کند. می‌توان آسیب شناسی را اینگونه تعریف کرد که فرایندی برای شناخت و ماهیت علت بروز مشکل.

همان‌گونه که می‌دانیم خانواده جایگاه بسیار رفیعی در جامعه دارد، اما در اسلام این توجه چندبرابر شده است و از این‌رو شارع مقدس و پیامبر خاتم تمام تلاش خود را برای ترقی این رکن اجتماع داده‌اند. این خانواده دارای یک سری اهمیت‌ها و آسیب‌ها است که باید به‌درستی تبیین و مطرح گردد.

۲- اهمیت خانواده از منظر قرآن و روایات

از نظر قرآن خانه و خانواده به‌قدری در مقام و جایگاه بالایی قرار دارد که حفظ حریم آن بر همگان توصیه شده است. خداوند متعال می‌فرماید: «ای اهل ایمان، هرگز به هیچ‌کس خانه مگر خانه‌های خودتان را با صاحبش انس و اجازه ندارید وارد نشوید و (چون رخصت یافته و داخل شوید) به اهل آن خانه نخست سلام کنید که این (ورود با اجازه و تحیت، برای حسن معاشرت و ادب انسانیت) شما را بسی بهتر است، باشد که متذکر (شئون یکدیگر و حافظ آداب رفاقت) شوید». ^۳ حصر در آیه مذکور به این معناست که خداوند ورود به خانه غیر را بدون اذن و سلام ممنوع می‌کند. حرمت این حریم را مقدس می‌دارد و ضرورت حاکمیت یک فرهنگ صحیح و صمیمی را در برخورد با اهل خانه بیان می‌کند و می‌آموزد که اهل منزل باید در روابط با یکدیگر علاوه بر رعایت همه شئون انسانی در برخوردشان، از راه تکلم که نزدیک‌ترین و شایع‌ترین

^۱. زروانی، بنیاد دائره المعارف اسلامی، ص ۶۸۲۶

^۲. دهخدا، لغت نامه، ج ۲، ص ۴۶۶

^۳. نور، آیه ۲۷

ارتباط است نیز این یگانگی را بیان کنند و سلام واژه‌ای است که این پیام را دارد؛ علاوه بر آن که آرزوی سلامت و امنیت از جانب سلام کننده را ابلاغ می‌کند.

اولین و اساسی‌ترین راهکار اسلام در بهبود روابط خانواده زمانی در کاهش آسیب‌های فردی و اجتماعی مؤثر است که از تداوم و قوام برخوردار باشد. خانواده متزلزل یا گسسته قادر به مدیریت رفتار اعضا نیست. دین اسلام به‌عنوان مکتبی انسان‌ساز و آرامش‌آفرین به تکریم تنزیه و تعالی خانواده بیشترین توجه را نموده است. اسلام این نهاد را کانون تربیت و مهد مودت و رحمت می‌شمرد و سعادت و شقاوت جامعه انسانی را منوط به صلاح و فساد این بنا می‌داند قرآن کریم هدف از تشکیل خانواده را تأمین نیازهای مادی عاطفی و معنوی انسان از جمله دستیابی به سکون و آرامش بر می‌شمارد.

از عدی بن ثابت روایت است زنی انصاری به نزد رسول‌الله (ص) آمد و عرض کرد من در خانه خویش گاه‌گاه در شرایطی هستم که نمی‌خواهم هیچ‌کس مرا ببیند، در این حال اگر پدر فرزند یا مردی از خویشان من وارد شوند چه کنم؟ در جواب آیه فوق فرستاده شد. «تستأنسوا» یعنی «تستأذنوا»؛ گفته شده است که استیناس طلب انس است و به این معنی است که در هیچ خانه‌ای که ملک شما نیست وارد نشوید تا مطمئن شوید فردی در آن است و آن گاه اجازه بخواهید. ابن عباس گفت: در آیه تقدیم و تأخر است؛ یعنی حتی تسلموا و تستأذنوا، یعنی حتی تقولوا السلام علیکم، ادخل سلام مستحب است و استیذان واجب می‌باشد.^۱

در آیه ۲۸ از سوره مبارکه نور نیز ورود به هر خانه‌ای مشروط به اجازه گرفتن از سوی صاحبخانه شده است. اگر در خانه کسی را نیافتید تا اجازه دریافت نکرده‌اید، وارد نشوید.^۲ علاوه بر این حکم عمومی در سوره احزاب نیز ورود به خانه پیامبر بدون اذن منع شده است: «ای ایمان‌آوردگان به خانه پیامبر وارد نشوید مگر آن که به شما اجازه دهد».^۳

اسلام در خصوص کارکرد و اهمیت خانواده با ارائه کردن مجموعه‌ای از دستورالعمل‌های وجوبی و استحبابی زمینه تحقق این کارکرد را فراهم کرده است؛ از یک سو، والدین و فرزندان را واجب‌النفقة یکدیگر معرفی نموده و حتی الزام و اجبار قانونی نیز در این باره پیش‌بینی کرده است. از سوی دیگر، تأکید بیش از حد اسلام بر ارزش‌های مانند احسان تعاون بر کارهای نیک

۱. المیزان، طباطبایی، ج ۱۵، ص ۱۵۶

۲. نور، آیه ۲۸

۳. احزاب، آیه ۵۳

۶-۳ تشویق در زمان یادگیری الگوهای تربیتی دینی؛ یکی از راه‌های تربیتی و رشد

این است که آنها تشویق شوند. در واقع تشویق زبان پیشرفت و موفقیت آنهاست. هدیه و تشویق از کارهای پسندیده‌ای است که آثار مثبت و ارزنده‌ای در روابط عاطفی بر جای می‌گذارد. والدین باید به تناسب رفتارهای یاد گرفته شده در موضوع دین و آداب دینی بدون محدودیت سنی و جنسی به آنها هدیه داده و مورد تشویق قرار دهند.

۶-۴ آموزش عمومی؛ آموزش در تمام سنین برای انسان لازم و ضروری است و عملاً

دانش‌ها بنا به موضوعات و احتیاجات بشری به چند دوره تقسیم می‌شود ولی بهترین زمان و مکان آموزش برای بشر دوره‌های کودکی و نوجوانی است. لذا از این‌رو ما برای نهادینه کردن اعتقاد و تربیت‌های دینی به تمام ظرفیت‌های آموزشی در آموزش و پرورش و هم چنین دستگاه حاکمیت اسلامی نیاز داریم. اگر دستگاه آموزش و پرورش بتواند با استفاده از ابزارهای تربیتی و آموزشی صحیح و با بهره‌گیری از معلمان و متخصصان دینی - تربیتی و مساعدت شرایط زمانی امید وار به هدایت فکری و عملی کودکان باشیم.

۶-۵ رسانه‌ای و دیجیتالی؛ یکی از مهم‌ترین و شاید حساس‌ترین موضوعات در تربیت

و تاثیر تربیتی و دینی در زمان امروز ما مسئله فضای مجازی و رسانه‌های جمعی و شبکه‌های اجتماعی است که با وجود تهدیدهای فراوان دارای یک سری مزیت‌هایی است که اگر به درستی استفاده شود می‌تواند در کمترین زمان و کمترین هزینه به مقاصد خاص خود در هدایت فکری و شخصیتی و یا هرگونه هدفی استغاه شود. والدین باید بتوانند با استفاده درست و کاربردی از نرم افزارهای رسانه‌ای و سرگرمی برای تربیت فرزندان خود بهره ببرند.

۶-۶ ایجاد رابطه عاطفی و فکری؛ شاید اصلی‌ترین مسئله برای تربیت و فاصله گرفتن

از آسیب‌ها ایجاد رابطه عاطفی و فکری با فرزندان است زیرا هیچ گاه نظریات خویش را به او تحمیل نمی‌کند فرزند خود را محکم مسئول و منضبط بار می‌آورد و با او مثل یک دوست صمیمی برخورد می‌شود محبت والدین نباید به صورت سطحی ابرار شود هم چنین در محبت کردن به کودکان راه افراط و تفریط نباید در پیش گرفته شود زیرا همان‌گونه که در گذشته به آن اشاره کردیم سخت‌گیری و فشار والدین یکی از آسیب‌های بزرگ در تربیت است لذا باید محبت به صورت میانه و توأم با صمیمت باشد که تاثیر پذیری بیشتری داشته باشد.

نتیجه‌گیری

این نوشتار با عنوان آسیب‌شناسی خانواده‌های مذهبی در تربیت فرزندان است. همه دین‌داران دوست دارند که نسل جدید جامعه و فرزندانشان را به برکت تربیت دینی، نسلی مؤمن به ارزش‌ها و عامل به فضایل اخلاقی و احکام دینی بارآورند. روح احکام و اخلاق تربیتی در عالم اسلام بر اساس سهل و آسان‌گیری همراه باظرافت و پیچیدگی‌های خاصی است. به‌طور کلی اسلام و اولیای دین نهاد خانواده را یک نهاد مقدس می‌دانند که در سعادت دنیوی و اخروی انسان‌ها تأثیری حیاتی دارد؛ لذا توجه به آثار خانواده‌های مذهبی و شناخت آسیب‌های تربیتی بیان شده، باید مبنا قرار گیرد که خانواده‌ها تربیت خود را بر مدار دین و خداواری معنا و حرکت دهند و از آسیب‌های مطرح شده جلوگیری نمایند قطعاً سلامت و سعادت جامعه در همه ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی تضمین می‌شود. همچنین با توجه به عدم ورود به مسائل دیگر تربیتی اعم از دینی، علمی، اجتماعی، فرهنگی که مستلزم توجه است، ولی در آسیب‌ها، چالش‌ها، و راهکارها تقریباً با یکدیگر مشترک هستند؛ لذا موجه است که ما در این موضوعات ورود نکرده‌ایم، اما راهکارهای ارائه شده از قبیل آموزش عمومی، بازدارندگی از معاشرت با افراد فاقد تربیت دینی و علمی و اجتماعی، ایجاد عاطفه و همچنین سواد رسانه‌ای در تمام امور تربیتی مشترک هستند و جز راهکارهای تحقیقی به کار می‌رود. براین اساس پیشنهاد می‌شود که متولیان تربیتی از جمله خانواده و حاکمیت نسبت به ایجاد محیطی امن و عاطفی، تلاش در جهت تشکیل نهادهای فرهنگی و دینی در الگودهی و بالابردن سطح آموزش عمومی تربیتی، ساخت پایگاه‌های تربیتی و هیجانی ورزشی، ترسیم پیوسته‌های فرهنگی ایمانی اقدام نمایند. همچنین پیشنهاد می‌شود برای تحقیق و بررسی بیشتر به: آسیب‌شناسی تربیت دینی، نوری، اعظم، ۱۳۹۷ جامعه الزهرا، و همچنین به درآمدی به آسیب‌شناسی تربیت دینی، نوروزی، رضا علی، ۱۳۸۷، دانشگاه تهران مراجعه شود.

منابع

* قرآن کریم، ترجمه دشتی

* نهج البلاغه، ترجمه دشتی

منابع فارسی

- (۱) اعرافی، علیرضا، ۱۳۸۶ش، اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، چاپ نهم، تهران، سمت.
- (۲) آقا جمال خوانساری، محمد بن حسین، ۱۳۶۶ش، شرح آقا جمال خوانساری بر غررالحکم و درر الکلم، تهران، دانشگاه تهران.
- (۳) باقری، خسرو، ۱۳۸۸ش، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، چاپ سوم، تهران، مدرسه.
- (۴) زاهدی مرتضی، ۱۳۸۵ش، نظریه تربیتی اسلام و نظام سازی برای تحقق آن، تهران، صابره.
- (۵) سادات، محمدعلی، ۱۳۸۸ش، راهنمای پدران و مادران، تهران، نشر فرهنگ.
- (۶) شاملی، عباسعلی ۱۳۸۳ش، فرایند تربیت فرزندان در اندیشه دینی، مجله مطالعات راهبردی زنان، شمار.
- (۷) عسگری فر، حسین، ۱۳۸۰ش، نقش بهداشت روان در ازدواج، زندگی زناشویی و طلاق، تهران، گفتگو.
- (۸) فرید، مرتضی، ۱۳۶۸ش، روایات تربیتی از مکتب اهل بیت، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- (۹) قائمی مقدم، محمدرضا، ۱۳۸۲ش، روش های آسیب زا در تربیت از منظر تربیت اسلامی، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه.
- (۱۰) مطهری، مرتضی، ۱۳۹۰ش، مجموعه آثار، قم، صدرا.

- (۱۱) مکارم شیرازی، ناصر، ۱۳۷۴ش، تفسیر نمونه، چاپ سی و دوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- (۱۲) مشکور، محمدجواد، ۱۳۷۲ش، فرهنگ فرق اسلامی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.

منابع عربی

- (۱) ابن ابی الحدید، فخرالدین ابوحامد عبدالحمید، (۱۳۷۸ش) شرح نهج البلاغه، محقق، محمد ابوالفضل ابراهیم، قم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان
- (۲) ابن ابی جمهور، محمدعلی بن ابراهیم، ۱۴۰۳ق، عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیّه، محقق، مجتبی عراقی، قم، مطبعه سیدالشهداء
- (۳) ابن بابویه، محمد بن علی بن الحسین، ۱۴۰۳ق، الخصال، تصحیح، تعلیق، علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی
- (۴) ابن شعبه حرانی، حسن بن علی بن الحسین، ۱۴۰۴ق، تحف العقول، تصحیح/تعلیق، علی اکبر غفاری، چاپ دوم، قم، مؤسسه النشر الاسلامی
- (۵) ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ق، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت، دار صادر.
- (۶) تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰ق، غررالحکم و درر الکلم، محقق/مصحح، مهدی رجائی، چاپ دوم، قم، دارالکتاب الاسلامی.
- (۷) حر عاملی، محمد بن الحسن، ۱۴۱۶ق، وسائل الشیعه، چاپ سوم، قم، مؤسسه آل البيت عليهم السلام الاحیاء التراث.
- (۸) خوانساری، احمد، ۱۴۰۵ق، جامع المدارک، محقق/مصحح، علی اکبر غفاری، چاپ دوم، تهران، مکتبه الصدوق.
- (۹) خوری الشرتونی، سعید، ۱۴۰۳ق، اقرب الموارد، قم، مکتبه آیه الله مرعشی.
- (۱۰) شعیری، محمد بن محمد، جامع الاخبار، نجف، مطبعه حیدریه، بی تا.
- (۱۱) طباطبایی، علی بن محمدعلی، ۱۴۱۸ق، ریاض المسائل، قم، مؤسسه آل البيت الاحیاء التراث.

- (١٢) طبرسى، حسن بن فضل، ١٣٦٢ش، مكارم الاخلاق، بيروت، دارالحوراء.
- (١٣) طبرسى، فضل بن حسن، ١٤١٥ق، مجمع البيان، چاپ اول، بيروت، مؤسسه العلمى للمطبوعات.
- (١٤) طريحي، فخرالدين، ١٣٦٣ش، مجمع البحرين، تهران، انتشارات مرتضوى
- (١٥) عاملى، زين الدين بن على (شهيد ثانى)، ١٤١٣ق، مسالك الافهام، قم، مؤسسه المعارف الاسلاميه.
- (١٦) فيومى، احمد بن محمد بن على، ١٤١٨ق، المصباح المنير، محقق، يوسف الشيخ محمد، بيروت، المكتبه العصريه.
- (١٧) كلينى، محمد بن يعقوب، ٤٣٠ق، الكافى، قم، دارالحديث.
- (١٨) متقى الهندى، علاء الدين ابن حسام الدين، ١٤٠٣ق، المرشد إلى كنز العمال فى سنن الأقوال و الأحوال، بيروت، مؤسسه الرساله.
- (١٩) مجلسى، محمدباقر، ١٤٠٣ق، بحار الانوار، چاپ دوم، بيروت، مؤسسه الوفاء.
- (٢٠) محقق كركى، على بن الحسين، ١٤٠٨ق، جامع المقاصد، قم، مؤسسه آل البيت الاحياء التراث.
- (٢١) نورى، حسين، ١٤٠٩ق، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بيروت، مؤسسه آل البيت الاحياء التراث